

Ο Ζενέτ, τότε και σήμερα

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΡΓΙΩΤΗ

Gérard Genette, Παλίμψηστα:
Η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού,
 μτφρ. Βασιλής Πατσογιάννης,
 επιμ. Μαρία Στεφανοπούλου και
 Λίζυ Τσιριμώκου, Αθήνα, **Μορφωτικό**
Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018, σελ. 634

Μόλις μερικές εβδομάδες πριν τον πρόσφατο θάνατο του Ζενέτ κυκλοφόρησε και στα ελληνικά το *Παλίμψηστα: Η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού* από το **ΜΙΕΤ**. Πρόκειται για μεταφραστικό κι εκδοτικό άθλο, και είμαστε ευτυχείς που πλέον έχουμε και στην γλώσσα μας ένα βιβλίο κλασικό, που κυκλοφόρησε στα γαλλικά το 1982. Πολλά είναι, και μπορεί να είναι, τα περιεχόμενα του όρου κλασικό, από αυτά όμως εδώ θέλω να δώσω έμφαση σε δύο μόνο. Το πρώτο είναι ότι το βιβλίο ανήκει σε μια εποχή του πολιτισμικού παρελθόντος, όταν στις λογοτεχνικές σπουδές στην Εσπερία κυριαρχούσε η «θεωρία». Η «θεωρία» σηματοδότησε μια κίνηση και μια δυναμική που έχει τις ρίζες της σίγουρα παλιά, αλλά η οποία στην νεώτερη εποχή, πιο συγκεκριμένα, ξεκίνησε στην αρχή του 20ού αιώνα με τους Ρώσους φορμαλιστές, και η οποία εγκαινίασε την συνθήκη αναστοχασμού, που έπρεπε εφεξής να χαρακτηρίζει την θεωρία και την πράξη της φιλολογίας, εφόσον η τελευταία φιλοδοξεί να ξεφύγει από έναν κριτικό μπρεσιονισμό και ενδιαφέρεται να κατανοήσει τους μηχανισμούς και τις λειτουργίες της λογοτεχνικής δημιουργίας. Πάνω στα θεωρητικά θεμέλια που έθεσαν οι φορμαλιστές χτίστηκαν στην συνέχεια σιταβάρεις κατασκευές, πολλές από τις οποίες συνενώνονταν κάτω από τον δεινό όρο *δομισμός* (ή, στην ακόμη τρομακτικότερη λατινότητα εκδοχή του, *στρουκτουραλισμός*). Η εμβέλεια του δομισμού υπήρξε κυριαρχική: όχι μόνον γεωγραφική, αφού εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη κι εκτός αυτής, αλλά και επιστημική, αφού κατέληξε να αφορά επί της ουσίας ένα εντυπωσιακό εύρος θεωρητικών και κοινωνικών πεδίων και μαθησών.

Για λόγους που έχουν να κάνουν, ανάμεσα σε άλλους, με ζητήματα γλωσσικής εμ-

Ο Ζεράρ Ζενέτ (1930-2018).

βέλειας και ηγεμονίας και με την δυναμική των πολιτισμικών μεταβιβάσεων, και βέβαια, και για λόγους πολιτικούς, στην Δύση *δομισμός* κατέληξε να σημαίνει κυρίως την γαλλική εκδοχή του κινήματος του όρου» για παράδειγμα, οι έρευνες της σχετικής παράδοσης του δομισμού ή της Σχολής του Ταρτού με τα αξιοσημείωτα ερωτήματα που έθεσαν, κι επιχείρησαν να λύσουν, έμειναν συγκριτικά υποτιμημένες κι εν πολλοίς ακόμη αγνώστες στην ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας, παρά το ότι σε μεγάλο βαθμό αντιμετώπισαν ή παρέκαμψαν πολλά από τα αδιέξοδα του γαλλικού δομισμού. Όπως και να 'χουν τα πράγματα, ο δομισμός, ως θεωρητικό κίνημα, αλλά επίσης γενικότερα ως θερμοκρασία και ως νοστροπία, υπήρξε καταστατικός για τον αναπροσανατολισμό της παλιάς φιλολογίας προς την «θεωρία». Ανάμεσα στα διάφορα και, συχνά αντιφατικά ή απροσδιόριστα, πράγματα που σήμαινε η «θεωρία», ο όρος προϋπέθετε και διεκδικούσε κριτική αυτοσυνειδησία αναφορικά με την ίδια την φύση του φιλολογικού διαβήματος ενώ επαναστασίαζε το ενδιαφέρον στην κατανόηση και την μελέτη των μηχανισμών και των λειτουργιών της λογοτεχνίας, την χαρτογράφηση της τυπολογίας της, την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής που την επιτρέπει και της δυναμικότητας που σηματοδο-

τεί. Αυτό συνεπαγόταν ότι ζητήματα κεντρικά για την κριτική της λογοτεχνίας και εν γένει για την λογοτεχνία για αιώνες υποβιβάζτηκαν στην ιεραρχία των κριτικών αιτουμένων και θεωρήθηκαν παλιομοδίτικες συνήθειες, θεωρητικά αφελείς: όπως, λόγου χάρη, η αισθητική δραστηριότητα και απόλαυση ή και η συναισθηματική φόρτιση κι αποσυμπίεση που προσφέρει η λογοτεχνία, τα ηθικά διδάγματα που συνεπάγεται η διαδικασία της ανάγνωσης μιας τεχνουργημένης *μίμησης*, η εκπαιδευτική σημασία της μυθοπλασίας αυτών που *θα μπορούσαν να γίνουν*, κοντολογίς, οι αξίες που ιστορικά προσδίδονταν στην λογοτεχνία από την ουμανιστική παράδοση της Δυτικής σκέψης.

Ο Ζενέτ δεν γράφει απλώς μέσα σε αυτό το κλίμα: αποτελεί καθοριστική του μορφή. Ανάμεσα σε ονόματα που έχουν πλέον αποκτήσει στάτους μυθικό στην ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας και των ανθρωπιστικών σπουδών εν γένει (γεννήθηκε το 1930, μας θυμίζει η Τσιριμώκου στην εισαγωγή της, όπως και ο Ντερριντά, ο Μπουρντιέ, ο Βιντάλ-Νακέ, ο Ντεγκύ, ο Μαρνέ, ο Βένυ), συνοδοιπόρος των Σιζού, Τοντορόφ, Μπαρτ, Κριστέβα και πολλών άλλων, ένας ακόμη επιφανής πανεπιστημιακός χωρίς διδακτορική διατριβή, ο Ζενέτ αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της γαλλι-

κής σκηνής του κόνσεπτ ροκ της δεκαετίας του '70: προσεκτικά αρχιτεκτονημένα, αλλά αφήνοντας χώρο για παίγνιο (με τη ντερριντιανή έννοια του όρου) ή και αυτοσχεδιασμό, τα έργα του Ζενέτ προσδιορίζουν, επανεπισκέπτονται και ανατέμνουν ζητήματα που φιλοδοξούν να επεξηγήσουν τους μηχανισμούς της λογοτεχνίας, της ιστορίας και της θεωρίας της. Ο Ζενέτ αναλαμβάνει τον ρόλο του ονοματοθέτη. Γι' αυτόν η *επίσκεψη ονομάτων*, η ορολογία – το να ξέρουμε δηλαδή για τι μιλούμε – είναι πρώτη προϋπόθεση οποιοδήποτε επιστημονικού διαβήματος: η περιγραφή και ο προσδιορισμός του εμπειρικού, η οριοθέτησή του, αποτελούν αδιαπραγμάτευτη συνθήκη δυνατότητας της κριτικής.

Έτσι, παρά τους αναγκαιούς μετασχηματισμούς και τις αναμενόμενες τροπές μιας μεγαλοφώνου σκέψης στην μακρά της ιστορική πορεία πενήντα χρόνων, η ονοματοδότηση και η ορολόγηση αποτέλεσαν μια σημανούσα σταθερά στο έργο του. Ο Ζενέτ τακτοποιεί συνεχώς: ονοματίζει, ταξινομεί, διαχωρίζει, προσδιορίζει. Στα *Παλίμψηστα* καταπιάνεται να διερευνήσει τις διακλαδώσεις που συνεπάγεται μια έννοια – κλειδί, από τις πιο σημαντικές που μας κληροδότησε ο δομισμός: το *κείμενο*, και το ποίον που το προσδιορίζει: την *κειμενικότητα*. Θέτοντάς την στο κέντρο, ένα κέντρο αόρατο αλλά κομβικό, ο Ζενέτ εδώ προσεγγίζει την κειμενικότητα επαναστατώντας όχι στην θεωρητική της πλευρά (το τι κάνει ένα κείμενο κείμενο), αλλά μάλλον αναφορικά με το ιστορικό φορτίο που την χαρακτηρίζει, εφόσον πα μιλούμε για λογοτεχνία. Λογοτεχνία δεν είναι απλή κειμενικότητα, και στον όρο μεταδιακειμενικότητα, έτσι όπως μεταφράζει ο μεταφραστής στα ελληνικά τον όρο *trans textualité* που επινοεί ο Ζενέτ μπορούμε να διακρίνουμε την διασταύρωση της θεωρίας και της ιστορίας, της γλώσσας και της λογοτεχνίας: το κείμενο, όταν αυτό καθίσταται ή, καλύτερα, εφόσον αυτό έχει καταστεί, *λογοτεχνικό κείμενο*.

Η μεταδιακειμενικότητα είναι, λοιπόν, για τον Ζενέτ η ίδια η λογοτεχνία: συνθήκη και πράξη της, προϋπόθεση κι επιτέλεσή της. Επανονοματίζοντας και διευρύνοντας

τα περιεχόμενα του όρου *αρχικαιμενικότητα* έτσι όπως την είχε ο ίδιος προτείνει και αναλύσει μερικά χρόνια πριν¹ ο Ζενέτ διακρίνει, και στην συνέχεια διερευνά πολλαπλώς, και πολυτρόπως, πέντε μείζονες εξακτινώσεις της ευρύχωρης πια κατηγορίας της *μεταδιακειμενικότητας*: διακειμενικότητα, παρακειμενικότητα, μετακειμενικότητα, υπερκειμενικότητα, υποκειμενικότητα. Πρόκειται για όρους και περιεχόμενα που θα γαλουχήσουν εφεξής γενιές φιλόλογων, κριτικών και θεωρητικών της λογοτεχνίας. Κάθε κατηγορία αναλύεται, άλλοτε λιγότερο ή άλλοτε περισσότερο λεπτομερώς, στην ιδιαιτερότητά της, στο χαρακτηριστικό της περιεχόμενο- όλες όμως συνδέονται με μια κοινή θεωρητική διαπίστωση: ότι η αισθητική συγχρόνια του λογοτεχνικού έργου συμπυκνώνει ταυτόχρονα, συνειδητά ή ασυνειδητά, την διαχρονία της οποίας καταληκτικό στάδιο αποτελεί- ότι δηλαδή κάθε έργο αποτελεί γνήσιως ενδεικτική της ιστορίας που το επέτρεψε.

Το βιβλίο είναι δομημένο σε 80 κεφάλαια που συνδέονται με μια χαλαρή δομή. Η κατασκευή του θυμίζει περισσότερο τζαζ, παρά συμφωνία, για να παραπέμψω ξανά στην μουσική, όπως κάνει υπόγειη ή υπέργειη το βιβλίο συχνά. Και μάλιστα τζαζ στην πιο ελεύθερη της εκδοχή: ούτε η κατανομή των κεφαλαίων ούτε η πραγμάτευση της κάθε έννοιας με την οποία καταπιάνεται το βιβλίο είναι ισομερές- τα κεφάλαια αποτελούν αυτόνομες σημειώσεις, διαφορετικής έντασης, έκτασης και βάρους.

Το βιβλίο ξεκινά με ένα μέρος περισσότερο θεωρητικό, το οποίο στοχεύει στην κατηγοριοποίηση και την ονοματοδοσία (απαραίτητο χαρακτηριστικό του επιστημονικού διαβήματος για τον Ζενέτ, όπως ανέφερα), για το οποίο επιστρατεύει την θεωρητική του ικανότητα και την διανοητική του σκευή, την εμβριθή γνώση της ιστορίας της λογοτεχνίας και άλλων τεχνών, αλλά και την ρητορική δεινότητα και τρόπους, συχνότατα της ειρωνείας, της οποίας είναι μάστορας. Το θεωρητικό μέρος οδηγεί στο κρεσέντο του «γενικού πίνακα των υπερκειμενικών πρακτικών» στην σελίδα 62 της ελληνικής έκδοσης (παρωδία, μεταμφίσηση, μετάθεση, παστίς, γελιολογία, χάλκευση). Από κει πέρα, τα κεφάλαια που ακολουθούν αναπτύσσουν ερμηνευτικά τον πίνακα αυτό.

Ανέφερα στην αρχή ότι πρόκειται για ένα βιβλίο κλασικό, και είπα ότι θα δώσω δυο, από τους πολλούς, λόγους για τους οποίους μπορεί να χαρακτηριστεί έτσι. Ο πρώτος ήταν γιατί ανήκει στο παρελθόν, εντάσσεται σε μια περασμένη εποχή θεωρίας. Ο δεύτερος είναι ο εξής: διότι τα *Παλιμψηστα* αποτελούν ένα παράδειγμα βιβλίου που, όπως συχνά συμβαίνει με τα κλασικά έργα, αποτελεί σημεία αναφοράς του γραμματειακού παρελθόντος, τα οποία μένει να διαβαστούν. Το βιβλίο του Ζενέτ είναι από τα βιβλία που πολλοί αγοράζουν, λίγοι ξεκινούν, ακόμη λιγότεροι ολοκληρώνουν

και ελάχιστοι τελικά διαβάζουν, αλλά που όλοι θα ήθελαν να διαβάσουν κάποια στιγμή στην ζωή τους- κοντά στον Τζόους και τον Προυστ, κοντά στον Καντ, τον Χέγκελ, τον Ντελέζ, τον Μπουρντιέ, τον Ντερριντά, ακόμη και τον Κούρτιους και τον Άουερμπαχ, ο Ζενέτ είναι ακόμη ένας στον οποίον οι αναφορές είναι συνεχείς, αλλά του οποίου η ουσιαστική ανάγνωση αναβάλλεται για ένα μέλλον που ελπίζουμε πως θα έρθει, όταν θα έχουμε πραγματικά τον χρόνο και την διάθεση να καταπιαστούμε με τα μείζονα έργα του παρελθόντος που λείπουν από την πολιτισμική μας σκευή.

Κι έρχομαι σε ένα άλλο, συνεπακόλουθο, ερώτημα: ποια είναι η αναγνωσιμότητα του Ζενέτ σήμερα; Εκδομένο πάνω από 35 χρόνια πριν, το βιβλίο του Ζενέτ είναι γραμμένο με τους τρόπους της εποχής που το δημιούργησαν: από άποψη ύφους είναι συγχρόνως γοητευτικό και ανυπόφορο, ενώ από άποψη περιεχομένου φέρνει στο προσκήνιο διακυβεύματα που δεν απασχολούν πλέον, τουλάχιστον με την ίδια ένταση, την θεωρητική σκέψη. Από την εποχή του, η θεωρία και ο λόγος της μετασηματίστηκαν, και πήραν διάφορες κατευθύνσεις: άλλοτε πιο φιλοσοφικές ή αναστοχαστικές, στην κληρονομιά της αποδόμησης, άλλοτε πιο πραγματιστικές ή γενετιστικές, στην κληρονομιά του νέου ιστορικισμού, άλλοτε περισσότερο αγκυρωμένες στην πραγματικότητα, στην παράδοση των πολιτισμικών σπουδών, για να αναφέρω τρεις μόνον διαδρομές της θεωρίας των τελευταίων δεκαετιών- και φυσικά στις αρνητικές της στιγμές, η «θεωρία» έδωσε πολλές, υπερβολικά πολλές, ανοησίες.

Νομίζω ότι δύο είναι οι τρόποι με τους οποίους μπορούμε να διαβάσουμε Ζενέτ σήμερα. Ο πρώτος είναι να επιχειρήσουμε να τον προσεγγίσουμε με τον κλασικό, γραμμικό τρόπο ανάγνωσης: με υπομονή κι επιμονή, από την αρχή ως το τέλος. Να φαντασθούμε ή ακόμη και να προσυπογράψουμε τους θεωρητικούς του αστερισμούς και να προσπαθήσουμε να τους κατανοήσουμε στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης σχολής της συγκριτολογίας, της γαλλικής, στους απαραίτητους βέβαια μετασηματισμούς της έναν σχεδόν αιώνα μετά την παγίωση του όρου. Πρόκειται για μια σχολή που συχνά ξεχνούμε ότι έχει τις ρίζες της στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα στην Γαλλία, ότι η *ρητορική* αντικαθίσταται και θεσμικά, στην εκπαίδευση, από την εθνική λογοτεχνία και την διδασκαλία της, και η *εξήγηση κειμένου*, και όχι πλέον η ρητορική ανάλυση ή η ρητορική άσκηση, θεμελιώνεται ως η βασική ερμηνευτική πράξη που κάνουμε στα κείμενα. Το βιβλίο του Ζενέτ εντάσσεται μέσα σε αυτήν την παράδοση, η οποία βέβαια έπεται από έναν αιώ-

να κριτικού αναστοχασμού και πρακτικής έχει προσδιοριστεί: επιζητεί την ταξινόμηση, την επιστημονικότητα, τον εσενσιαλισμό. Με αυτήν την έννοια δεν είναι τυχαίο ότι ολόκληροι κλάδοι της λογοτεχνικής θεωρίας και της συγκριτολογίας έχουν πια, σε ιστορική προοπτική, έντονο γαλλικό πρόσημο: αφηγηματολογία, ποιητική, ρητορική. Μπορούμε λοιπόν να διαβάσουμε έτσι τα *Παλιμψηστα*, βάζοντας τάξη στην λογοτεχνία και στην ιστορία της.

Ο άλλος τρόπος, *σήμερα*, νομίζω ότι είναι πιο ενδιαφέρων: να διαβάσουμε δηλαδή το βιβλίο εκλεκτικιστικά. Να θεωρήσουμε τα *Παλιμψηστα* ως εγκυκλοπαίδεια, και να τα πλησιάσουμε ως τέτοια: να αναζητήσουμε λήμματα στα ευρετήρια, να παίξουμε με τα περιεχόμενα ακολουθώντας τα γούστα της στιγμής, να θεωρήσουμε ότι το βιβλίο αποτελείται από μια σειρά από σχόλια, μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης, που αφορούν την θεωρία και την ιστορία της λογοτεχνίας. Πά μένα, οι καλύτερες στιγμές του βιβλίου πια είναι οι τρόποι με τους οποίους ο Ζενέτ μιλά για τον Προυστ, τον Τζόους, τον Φλωμπέρ, τον Ζιρυντόυ- εκεί ο συγγραφέας προσεγγίζει τα κείμενα με τρόπο γοητευτικό, αφίσταται από την ψυχρότητα του ταξινομητικού και περιγραφικού λόγου και εισέρχεται στην επικράτεια της πραγματικής κριτικής, όπως και της πραγματικής συγκριτολογίας, με παραδείγματα που συμπεριλαμβάνουν, εκτός της λογοτεχνίας, και την μουσική και την ζωγραφική, και μάλιστα όχι μόνον από την γαλλική παράδοση, αλλά από την παγκόσμια κληρονομιά: μια συγκριτολογία στις καλύτερες της στιγμές, με ευρείες πολιτισμικές αναφορές, που σήμερα σπανίζει, άξια να διεκδικήσει και να αναδείξει το ιδεώδες του ουμανισμού.

Όπως συμβαίνει πάντοτε με τα κλασικά βιβλία, το βιβλίο του Ζενέτ θέτει ή προϋποθέτει πολλά ζητήματα και μάλιστα αφήνοντάς τα ανοιχτά. Θα κλείσω λοιπόν το κείμενο αυτό θιγόντας ορισμένα από αυτά που θεωρώ σημαντικά.

Ξεκινώ από μια πρώτη σειρά ζητημάτων. Ο υπότιτλος του βιβλίου των *Παλιμψηστών* είναι «Η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού». Ήδη αυτό προδιαθέτει τον αναγνώστη για κάτι που θα διαπιστώσει διαβάζοντας στην συνέχεια το βιβλίο, κάτι που όμως οδηγεί σε μια αντινομία, όπως λέγαμε παλιά. Θα μπορούσα να την εκθέσω ως εξής: η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού είναι άραγε, εντέλει, λογοτεχνία δεύτερης κατηγορίας; Ο βαθμός Β δεν δημιουργεί καταστατικά μια ιεράρχηση ανάμεσα σε ένα μείζον κείμενο που προηγείται (τόσο χρονικά όσο και αξιολογικά) κι ένα ελασσον που αποτελεί το επακόλουθμά του, στο μέτρο που το πρώτο κείμενο αποτελεί προϋπόθεση του δεύτερου; Ταυτόχρονα, όμως, αν, όπως υποστηρίζει ο Ζενέτ, κάθε

γραφή είναι παλιμψηστή γραφή, αν η μεταδιακειμενικότητα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της λογοτεχνίας και θεμελιακή συνθήκη της, τι άλλο μπορεί να αποτελεί η κριτική, αλλά και η πράξη της ανάγνωσης, παρά περισσότερο ή λιγότερο αίσια εχειρήματα αναγωγισμού; Στην αναπόφευκτα ιστορική προοπτική του θεωρητικού αιτήματος του Ζενέτ, η καταστατική αρχή της μεταδιακειμενικότητας δεν συνεπάγεται, εντέλει, γενεαλογία; Και η αέναη αναζήτηση της αρχής δεν είναι τελικά μεταφυσική, δεν αποτελεί ιχνυλασία προς το υπερβατολογικό, την ίδια στιγμή που το θεωρητικό της σχήμα διεκδικεί την εμμείνεια της δομητής περιγραφής;

Από αυτήν την αντιστομία απορρέει και μια δεύτερη σειρά ερωτημάτων. Αυτά αφορούν την ίδια την έννοια της λογοτεχνικότητας και τα όρια του λογοτεχνικού. Πράγματι, πώς διαχωρίζεται η καλή από την κακή λογοτεχνία, στο πλαίσιο του σχήματος του Ζενέτ; Λόγου χάρη, οι ουλιπιανοί πειραματισμοί, προϊόντα εργαστηρίου ή ακόμη και παιχνιδιού, αξιολογούνται με τους ίδιους όρους με αυτούς που αξιολογούνται άλλα έργα; Στην παγκόσμια λογοτεχνική κληρονομιά υπάρχουν έργα που προσφέρονται περισσότερο για μετασηματισμούς ή άλλα που προσφέρονται λιγότερο, έργα που έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη δυνατότητα και δυναμική μεταδιακειμενικότητας. Άραγε η ποίηση λειτουργεί με τους ίδιους όρους όπως η πεζογραφία αναφορικά με την αναζήτηση του αρχικαιμένου; Τέλος, η ανάγνωση, ως καταστατική διάσταση της λογοτεχνικής εμπειρίας, δηλαδή η ενεργοποίηση της διαδικασίας περιεχομενολόγησης, της συναισθηματικής φόρτισης, και της αισθητικής εμπειρίας που λαμβάνει χώρα, και δεν μπορεί να μην λαμβάνει χώρα, σε ένα αναγνωστικό παρόν, πώς συμφοιλιώνεται με την σχεδόν ιατρική μικροσκοπία των αιτιών που την επέτρεψαν;

Στο τέλος του πρώτου, θεωρητικού του μέρους στο 7ο κεφάλαιο, λίγο πριν εισάγει το μεγάλο του σχήμα της μεταδιακειμενικότητας, στο οποίο έκανα αναφορά παραπάνω, ο Ζενέτ γράφει: «όσα ακολουθούν θα αποτελέσουν, κατά κάποιον τρόπο, ένα εκτενές σχόλιο πάνω σε αυτόν τον πίνακα, θέλοντας, όχι να τον νομιμοποιήσουν, ελπίζω, αλλά να τον θωλώσουν, να τον διαλύσουν και, τελικά, να τον καταργήσουν» (σ. 61). Πρόκειται για μια φράση εκπληκτική, για κάποιον που γράφει ένα βιβλίο με την πρόθεση να βάλει μια τάξη, ένα βιβλίο που αποτελεί ακριβώς αυτόν τον όρων του πίνακα αυτού. Δεν είμαι βέβαιος ότι έχει διαλυθεί σήμερα ο πίνακας του Ζενέτ, ούτε αν θα έπρεπε να καταργηθεί. Είναι ευτυχής όμως που έχει θωλωθεί, όπως είμαι σίγουρος ότι πρέπει να διαβαστεί. ▲

1 *Introduction à l'architecte*. Paris. Seuil. 1979.